

Қарши Давлат Университети

Тарих ва ижтимоий фанлар факультети

Иқтисодиёт ва сервис кафедраси

**Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси 3-босқич талабаси Ғаниев Шахзоднинг
Мавзу: Фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш ресурслари ва уларнинг ўзига хос
хусусиятлари мавзусида тайёрлаган.**

РЕФЕРАТИ

Илмий рахбар: Ж.Исматуллаев

Қарши-2015 й

Режа:

- 1.Ер фермер хўжаликда асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида.**
- 2.Фермер хўжаликларининг асосий ва айланма фондлари ва улардан самарали фойдаланиш.**
- 3.Қишлоқ хўжалигида айланма фондлар (воситалар) ва уларнинг иқтисодий аҳамияти**

1. Ер фермер хўжаликларида асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида.

Фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш ресурслари деганда биз маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида тўғридан-тўғри қатнашиб ўзининг натурал шаклини ўзгартирмайдиган ёки ўзгартирадиган ресурсларни тушунамиз ва буларга қуйдагилар киради: ер, барча қишлоқ хўжалиги техникалари, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш бинолари ҳамда иншоотлар, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик дарахтлар ва ишлаб чиқариш жараёнига қатнашадиган айланма фондлар.

Ер-қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг энг муҳим ва асосий воситаси бўлиб, бойлик манбаи ҳисобланади.

Аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноатини хом-ашё билан тўла таъмин этилиши ер майдонлари ва улардан фойдаланиш даражасига ҳамда пахта, ғалла, сабзавот ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларидан олинаётган ҳосилига боғлиқ бўлади.

қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида тупроқнинг энг юқори, яъни маълум даражада физик-химиявий хоссаларига эга бўлган қатламидан фойдаланилади. Бу хоссалардан энг муҳими тупроқ унумдорлигидир. Тупроқнинг унумдорлиги қанчалик яхши бўлса ҳосилдорлик шунчалик юқори бўлади.

Тупроқнинг унумдор бўлиши, аввало ундаги озиқ моддаларининг миқдорига, иқлим шароити ва қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражасига, фан ва техника ютуқларини ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиб тупроқ унумдорлигини оширишга, кишилар-нинг меҳнатига боғлиқ бўлади.

Тупроқ унумдорлиги қуйидаги турларга бўлинади: табиий ва сунъий, мутлоқ (абсолют) ва нисбий, потенциал фойдаланиш мумкин бўлган ва самарали ёки иқтисодий унумдорликка боғлиқ бўлади.

Тупроқнинг табиий унумдорлиги унинг пайдо бўлишида узоқ давом этадиган процесслар натижасида вужудга келади. У тупроқнинг физик, химик ва биологик хоссалари ҳамда иқлим шароитлари билан белгиланган. Табиий унумдорлик тупроқнинг объектив хусусияти-дир. У аксари потенциал унумдорлик ҳолатида бўлиб қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришда ердан фойдаланган вақтдагина самарали натижа беради.

қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида кишилар ерга ишлов бериб, тупроқнинг хусусиятини анча ўзгартириб юборадилар. Ерга қўшимча равишда материал-пул харажатлари ва меҳнат сарфлаш орқали тупроқнинг сунъий унумдорлигини оширадилар. Табиий ва сунъий тупроқ унумдорлигидан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш процессида бир йўла фойдаланиш иқтисодий унумдорликни ифодалайди. Шу сабабли иқтисодий унумдорлик тупроқнинг табиий ва сунъий унумдорликларидан фойдаланиш даражасига боғлиқдир. Тупроқнинг иқтисодий унумдорлигини сарфланган даражасига боғлиқдир. Тупроқнинг иқтисодий унумдорлигини сарфланган меҳнат ва маблағларнинг самарадорлиги нуктаи назаридан қараганда абсолют (мутлоқ) ва нисбий унумдорликлар асосида ҳам белгиланади.

Тупроқнинг абсолют унумдорлиги ер майдонига сарфланган меҳнат ва маблағларини ҳисобга олмаганда, етиштирилган маҳсулот ҳажми билан ифодаланса, нисбий унумдорлиги эса шу майдондан жами харажатларни ҳисобга олган ҳолда етиштирилган масулот ҳажми билан белгилинади. Умуман олганда ернинг асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида муҳим хусусияти ундан тўғри фойдаланилса тупроқ унумдорлиги узлуксиз яхшиланади ва ҳосилдорлик ортиб боради.

Ер қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситасидир. Шу билан бирга ер асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан фарқ қиладиган хусусиятларга эга.

Бу хусусиятлар қўйидагилардан иборат: ер табиатан чекланган доирада бўлиб, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар фойдаланилмаётган ерлар ҳисобгагина кўпайтирилиши ёки самарадорлиги оширилиши мумкин, яъни кишилар ернинг унумдорлигини ва ҳар гектар ер майдонидан олинадиган ҳосилни ошириш мумкин: ер

ишлаб чиқариш воситаси сифатида бошқа бир ишлаб чиқариш воситалари билан алмаштирилиши мумкин эмас; ердан тўғри фойдаланилса у ҳеч қачон эскирмайди ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан, ишлаб чиқариш соҳасидан чиқиб кетмай аксинча унга яхши ишлов берилса, у узлуксиз яхшиланади ва етиштириладиган маҳсулот ҳажми тобора кўпаяди.

Ер инсониятнинг барча авлодлари учун абадий ишлаб чиқариш воситасидир ва шундай бўлиб қолади.

Ишлаб чиқариш процессида деҳқончиликдаги ҳеч бир ишлаб чиқариш тармоғи Ўз асосий воситаларини яхшилаб беролмайди. Ерга тўғри ишлов берилса, у доимий унумдорлигини ошириб боради. Тупроқнинг иқтисодий унумдорлигини ошириш жамиятимизнинг ажралмас қонунидир. Ердан самарали фойдаланиш қишлоқ хўжалигида қўлланилаётган барча ишлаб чиқариш воситаларини тўғри ва рационал ташкил қилишга кўпроқ боғлиқдир.

Шунингдек, қишлоқ хўжалигида банд бўлган ходимларнинг малакаси жуда катта роль уйнайди.

Ўзбекистоннинг ер майдони ва қишлоқ хўжалик ерларининг ердан фойдаланувчилар бўйича тақсимооти, минг гектар.

Кўрсаткичлар	Умумий ер майдони	қишлоқ хўжалиги ерлари	Шу жумладан		
			Хайдаладиған ерлар	Пичанзорлар	Яйловлар
Жами ер	44798	27987	4475	109,04	22855,6
қишлоқ хўжалик фермер хўжаликлари ерлари	31970	25925,2	4458,8	107,4	20824,6
Шу жумладан фермерларнинг ерлари	82,8	76,8	32,9	0,3	42,1
Аҳоли томорқаси	571,8	477,5	382,5	-	-
Захира ва Ўрмон хўжалиги ерлар	10204	1975	9	2	1954
Бошқа тоифадаги ерлар	2624	87	7	-	77

ЎЗР иқтисодиёти, Тошкент 2010 йил, 106 бет.

қишлоқ хўжалик ерларидан рационал фойдаланиш ҳар бир гектар экин майдонидан кўпроқ маҳсулот етиштириш демакдир. Маҳсулот бирлигига меҳнат ва маблағ харажат қилиб, ҳар гектар ер майдонидан кўпроқ етиштириш, бу бизнинг асосий вазифамиздир.

қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланишнинг иқтисодий самара-дорлиги тупроқнинг табиий шароитига қараб бўлинган зоналарда ҳар гектар ерга кам меҳнат ва маблағ сарфлаб кўп маҳсулот етиштириш билан белгиланади. Унинг умумлаштирувчи кўрсаткичи 100 гектар ер майдонига етиштирилган маҳсулот бирлигидир. Айни вақтда, айрим ер майдонларидан етиштирилган маҳсулот турига қараб 100 гектарқишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер ёки 100 гектархайдаладиган ерга қараб ҳисобланади. Масалан, Ўсимлик маҳсулотлари (табиий пичанзор-лардан олинган ем-хашак бошқа) хайдаладиган ерларда етиштирилади. Шунинг учун ҳам Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш, ҳар 100 гектархайдаладиган ерга ҳисобланади. Чорвачилик маҳсулотларини етиштириш ем-хашак базасидан мол турларига қараб фойдаланишга боғлиқ. қорамол ва қўйчилик маҳсулотлари 100 гектарқишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер майдонига; чучқачилик маҳсулотлари 100 гектархайдаладиган ерга; паррандачилик маҳсулотларини етиштириш 100 гектар дон экинлари экиладиган майдон бирлигига ҳисобланади.

Ердан рационал фойдаланиш, аввало унинг унумдорлигини мунтазам равишда ошира бориш ва қишлоқ хўжалик экинлари барча турларининг ҳосилдорлигини кўтаришдан иборат. Баъзи вақтларда айрим хўжаликлар тупроқ унумдорлигини ошириш

чораларини кўрмасдан ундан вақтинча юқори ҳосил оладилар. Илмий жиҳатдан асосланган рационал деҳқончилик бундай нотўғри усул билан ҳеч қачон келиша олмайди. Ернинг ҳосилдорлигини ошириш вазифаси деҳқончиликнинг айрим зона ва хўжаликлари табиий шароитига мос келадиган ва илмий жиҳатдан асосланган тадбирларини амалга ошириш заминидagina ҳал этилиши мумкин.

Ердан фойдаланишни яхшилашнинг асосий йўли қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчиллик билан интенсивлаштириш қишлоқ хўжалиги оборотидаги ерларнинг яхшилашдан иборатдир.

Деҳқончилик маданиятини янада яхшилашда алмашлаб экишнинг рационал системаларини жорий қилиш билан бир қаторда тупрокни ўғитлар билан тўғри озиклантириш ва ишлаш, уруғчилик, ихота дарахтлари ўтказиш, ўсимликларни турли касалликлар ва зараркунан-далардан ҳимоя қилишни тўғри ташкил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

қишлоқ хўжалик ерларидан фойдаланиш даражасини янада кутаришда ирригация ғоят катта роль ўйнайди. Республиканинг қишлоқчилик областларида айниқса, қорақалпоғистонда ҳанузгача сув билан яхши таъминламаганлигидан минг-минглаб гектар ерлардан жуда кам фойдаланилаяпти ёки бутунлай фойдаланилмаяпти.

Ердан фойдаланишда қатъий тартиб ўрнатилиши ва маъсулият-сизлик учун жавобгарликни хўжалик раҳбарлари, агрономлар, фермерлар ва бошқа ходимлар зиммасига юклатилиши лозим. Ҳар бир алмашлаб экиш даласи, участка ва бошқа ер майдонлари узоқ муддат билан фермер ва деҳқонларга беркитилиб қўйилиши керак.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларининг аҳамияти ва зарурати.

Фермер хўжалигида меҳнат ресурслари – бу фермер хўжаликлари раҳбари томонидан доимий ғамхурлик объекти бўлиши зарур чунки ишлаб чиқариш ресурси бошқа ресурслардан ўзининг ишлаб чиқариш жараёнига онгли равишда қатнашиши билан фарқланади ҳамда ишлаб чиқариш жараёнини бошқаради.

Бозор муносабатлари даврида меҳнат ресурсларининг роли сезиларли ошади. Ишлаб чиқаришнинг инвестицион характери, унинг фанга талабманлигининг юқорилиги, маҳсулот сифати масалалари афзалиятлиги ишчига қўйилган талабларни ўзгартирди, меҳнатга ижодий муносабатда бўлишлик ва профессионализм моҳиятини кўтарди. Бу фермер хўжаликларида персонални бошқарувидаги тамоиллар (принцип), усуллар, ижтимоий-психологик масалаларнинг жиддий ўзгаришларига олиб келди.

Яхши танлаб олинган меҳнат жамоаси – тадбиркорнинг асосий вазифалардан бири. Бу фермер хўжаликлари раҳбари фикрини (ниятини) англаш, тушуниш ва ишга тушуриш қобилиятига эса булган ҳам фикрлар ва шериклар командаси (жамоаси) бўлиши керак. Фақат шу тадбиркорлик фаолиятининг мувоффақиятига, фермер хўжаликлари яшнаб гуллашга гаров бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат муносабатлари – фермер хўжаликлари ишининг энг мураккаб жиҳатларидандир. Техник ва технологик нуксонларни ҳал этиш, ҳар бир шахс феъли, психологик ҳаракати, қизиқиши ва ҳоқазони ҳисобга олиш лозим бўлган жамоада юз берган келишмовчиллик ҳолатини бартараф қилишдан анча енгил.

Бозор муносабатлари шароитларида меҳнат қобилияти, ишчи кучини товар ҳолига келтиради. Бироқ бу оддий товар эмас. Унинг бошқа товарлардан фарқи шундаки, биринчидан, у ўз қийматидан ортиқ бўлган қиймат яратади, иккинчидан, уни жалб қилмасдан бирон-бир ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш мумкин эмас, учинчидан, асоий фондлар ва айланма маблағлардан самарали фойдаланиш даражаси, хўжалик юритиш иқтисодиёти кўп жиҳатдан унга боғлиқ бўлади.

Меҳнат ресурсларининг фермер хўжаликларида ҳаракатланишини тавсифлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади ва таҳлил қилинади:

Ишчиларни қабул қилиш бўйича айланиш коэффиценти ($K_{\text{пр}}$):

$$K_{\text{пр}} = \frac{\text{Ишга қабул қилинган персонал сони}}{\text{Персоналнинг ўртача рўйхат сони}}$$

Ишдан кетиш бўйича айланиш коэффиценти ($K_{\text{в}}$)

$$K_{\text{в}} = \frac{\text{Ишдан бўшаган ходимлар сони}}{\text{Персоналнинг ўртача рўйхат сони}}$$

Меҳнат ресурслари оқими коэффиценти ($K_{\text{т}}$)

$$K_{\text{т}} = \frac{\text{Ўз хоҳишига қўра ва меҳнат интизомини бузганлик учун ишдан бўшаган ходимлар сони}}{\text{Персоналнинг ўртача рўйхат сони}}$$

Фермер хўжаликлари персонали таркибининг доимийлик коэффиценти ($K_{\text{п.с.}}$)

$$K_{\text{п.с.}} = \frac{\text{Бутун йил давомида ишлаган ходимлар сони}}{\text{Персоналнинг ўртача рўйхат сони}}$$

Меҳнат ресурслари салоҳияти миқдорий тавсиф беришдан ташқари *фермер хўжаликлари персоналининг сифат тавсифи* ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у фермер хўжаликлари ходимларининг мазкур ишлаб чиқаришга касбий ва малакавий жиҳатдан яроқлилик даражаси билан аниқланади. Бу ерда биринчи ўринга “мутахассислик”, “касб”, “малака ” каби тушунчалар чиқади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ишчи кучи ва умуман, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқаришнинг муҳим элементи ҳисобланади. Шу сабабли фермер хўжаликлари ишлаб чиқариш фаолиятининг жорий ва истиқболдаги стратегияси меҳнат ресурслари сиёсатини тўғри ташкил этишга боғлиқдир.

2. Фермер хўжаликларининг асосий ва айланма фондлари ва улардан самарали фойдаланиш.

Фермер хўжаликларининг асосий ва айланма фондлари ҳақида фикр билдирилганда дастлаб биз асосий фондлар ҳақида тўхталмоқчимиз.

Демак фермер хўжаликларининг асосий фондлари ёки қишлоқ хўжалигида асосий фонд – бу қишлоқ хўжалиги маҳсулот ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш ишларни бажариш ва хизмат кўрсатишда бир ва ундан ортиқ йил давомида қисмларга бўлинган ҳолда (амортизация шаклида) фойдаланиладиган мол-мулкнинг бир қисми бўлиб, ўз қийматини

маҳсулот иш ва хизматнинг таннархига айлантиради. Қиймат (пул) шаклида асосий маблағлар фонд (жамғарма) номида бўлади.

Ҳозирги пайтда қишлоқ хўжалигида асосий фондлар 10 та гуруҳга бўлинади:

- ер участкалари ва табиатдан фойдаланиш объектлари;
- бинолар;
- иншоотлар;
- машиналар ва ускуналар;
- транспорт воситалари;
- ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари;
- ишчи ҳайвонлар;
- маҳсулдор ҳайвонлар;
- кўп йиллик дарахтлар;
- асосий маблағларнинг бошқа турлари.

Асосий воситаларнинг қишлоқ хўжалигидаги вазифасига кўра, асосий фондларни ишлаб чиқарувчи ва ноишлаб чиқарувчига бўлинадилар.

Ишлаб чиқарувчи асосий воситалар – бу маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишда бевосита иштирок этувчи маблағлардир.

Ноишлаб чиқариш фондлари маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишда иштирок этмайди. Улар ижтимоий характерга эга. Уларга қишлоқ хўжалигида тегишли уй-жой коммунал хўжаликлари, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш объектлари, ижтимоий таъминот, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, маориф кабилар киради.

Асосий ишлаб чиқариш маблағлари маҳсулот ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра икки қисмга, фаол ва суствга бўлинади. Фаол қисмига маҳсулот ишлаб чиқаришда (машиналар ва ускуналар, транспорт воситалари ишчи ва маҳсулдор чорва моллари) бевосита иштирок этадиган маблағлар, суствга – бинолар ва иншоотлар киради.

Ҳозирги пайтда қишлоқ хўжалигида асосий фондлар 10 та гуруҳга бўлинади:

- ер участкалари ва табиатдан фойдаланиш объектлари;
- бинолар;
- иншоотлар;
- машиналар ва ускуналар;
- транспорт воситалари;
- ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари;
- ишчи ҳайвонлар;
- маҳсулдор ҳайвонлар;
- кўп йиллик дарахтлар;
- асосий маблағларнинг бошқа турлари.

Асосий воситаларнинг қишлоқ хўжалигидаги вазифасига кўра, асосий фондларни ишлаб чиқарувчи ва ноишлаб чиқарувчига бўлинадилар.

Ишлаб чиқарувчи асосий воситалар – бу маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишда бевосита иштирок этувчи маблағлардир.

Ноишлаб чиқариш фондлари маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишда иштирок этмайди. Улар ижтимоий характерга эга. Уларга қишлоқ хўжалигида тегишли уй-жой коммунал хўжаликлари, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш объектлари, ижтимоий таъминот, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, маориф кабилар киради.

Асосий ишлаб чиқариш маблағлари маҳсулот ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра икки қисмга, фаол ва суствга бўлинади. Фаол қисмига маҳсулот ишлаб чиқаришда (машиналар ва ускуналар, транспорт воситалари ишчи ва маҳсулдор чорва моллари) бевосита иштирок этадиган маблағлар, суствга – бинолар ва иншоотлар киради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг асосий ишлаб чиқариш воситалари фаол ва суствдан ташқари яна иккита гуруҳга: асосий фаолият турининг асосий ишлаб чиқариш воситалари (қишлоқ хўжаликка мўлжалланган) ва бошқа тармоқларнинг асосий ишлаб чиқариш маблағлари (қишлоқ хўжаликка зид бўлмаган).

- Асосий фаолият турининг асосий ишлаб чиқариш воситаларига қуйидагилар кирази:
- ер участкалари ва табиатдан фойдаланиш объектлари (корхона мулкида бўлган ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарилишида фойдаланиладиган);
 - бинолар, иншоотлар ва узатиш қурилмалари (силос чуқурлари, телефон ва сув тақсимлаш тармоқлари);
 - машиналар ва ускуналар шу жумладан: машиналари ва ускуналари (тракторлар, электродвигателлар, механик двигателлар); ишчи машиналар ва ускуналар (ҳамма турдаги комбайнлар, плуглар, сеялкалар, бороналар, култиваторлар ва бошқалар);
 - лаборатория ва ўлчов ускуналари, ҳисоблаш техникаси;
 - транспорт воситалари (ҳамма турдаги автомобиллар, автотиркамалар, трактор тиркамалари, юк транспортлари);
 - ишлаб чиқариш ва хўжалик инвенторлари (идора жиҳозлари, меҳнатни муҳофаза қилиш воситалари, ёнғинга қарши инвенторлар ва бошқалар);
 - ишчи ҳайвонлар (отлар, хўкизлар);
 - маҳсулдор моллар (маҳсулдор чорва молларининг асосий подаси);
 - кўп йиллик дарахтлар (мевали ва бошқа дарахт кўчатлари);
 - асосий воситаларнинг бошқа турлари (ерни яхшилаш бўйича капитал харажатлар).

Фаолият асосий турининг асосий ишлаб чиқариш воситалари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тармоқлари фойдаланилиши бўйича қуйидагиларга бўлинади: ўсимликчилик, чорвачилик, умумий фойдаланиш бўйича асосий ишлаб чиқариш воситалари.

Асосий ишлаб чиқариш воситаларининг иккинчи гуруҳи – бошқа тармоқлар асосий ишлаб чиқариш воситалари саноат-ишлаб чиқаришнинг асосий воситалари, қурилиш савдо ва умумий овқатланиш.

Саноат ишлаб чиқаришнинг асосий воситалари машина-трактор устахоналари ёрдамчи ишлаб чиқаришнинг объектлари ва жиҳозлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича ишлаб чиқариш қувватини қамраб олади.

Қишлоқ хўжалигининг асосий фондларининг туркумланиши 1-чизмада келтирилган.¹

Корхона балансида асосий воситалар икки хил вариантда: янги бошланғич баҳосида ва тикланишга доир баҳосида ҳисобга олинади. Қишлоқ хўжалиги корхонаси балансидаги асосий воситаларнинг ана шу аралаш шакли асосий воситаларнинг баланс қиймати номини олади. Асосий воситалар мулк таркибида шунингдек, амортизацияга ажратмани ҳам ҳисобга олган ҳолда ёзилади. Асосий воситаларни ҳисобга олишнинг ана шундай шакли асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати номини олади. У асосий воситаларнинг балансли қиймати ва амортизация ажратмаси орасидаги фарқни кўрсатади.

Асосий воситаларнинг икки тарафлама ҳисоби (амортизация ажратмасисиз ва уни қўшиб) асосий воситаларнинг норматив эскириш даражасини ва унинг ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсирини белгилайди.

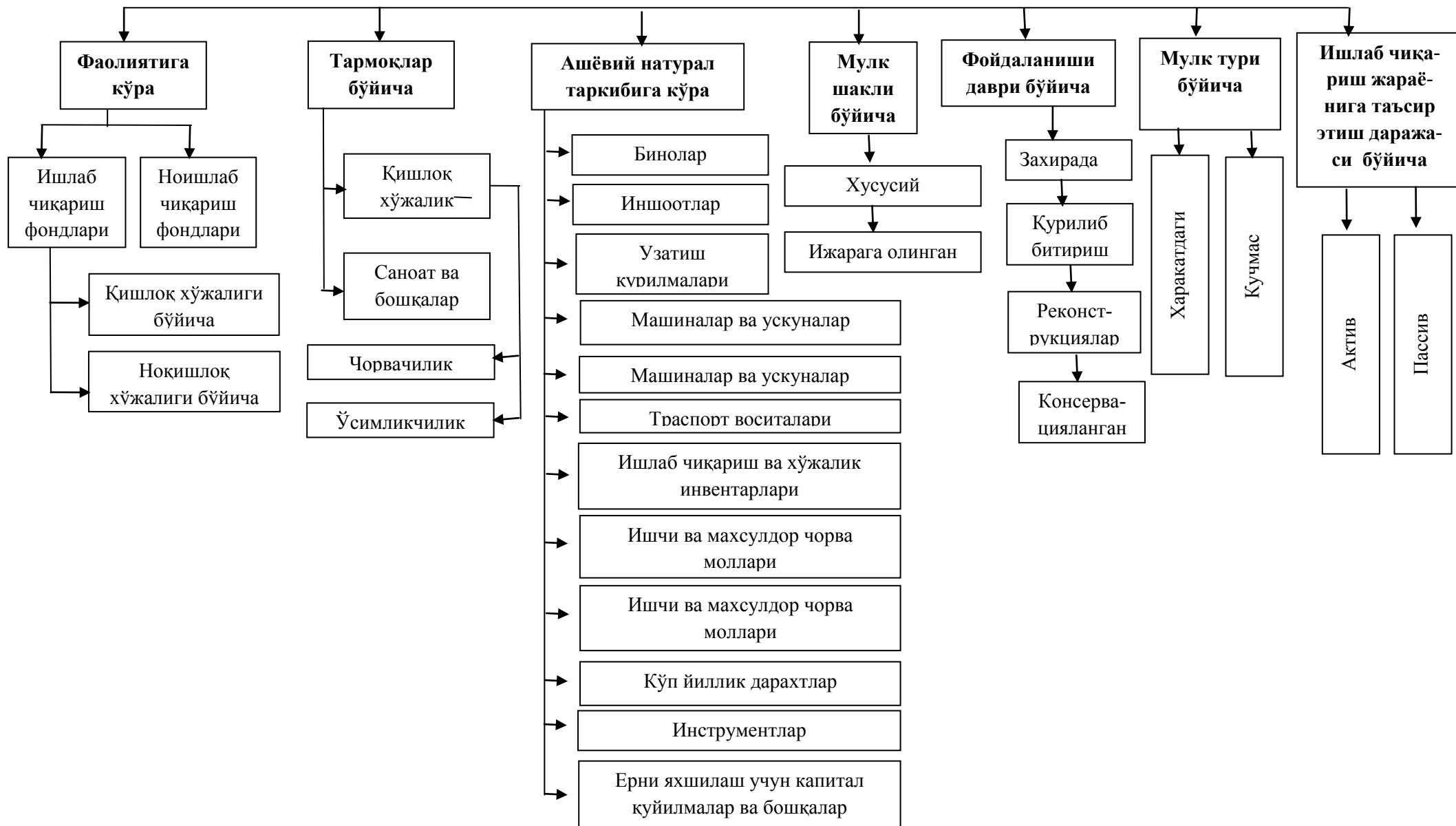
Асосий воситалардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоб-китоб қилиш учун уларнинг ўртача йиллик қийматларини аниқлаш керак. Уларни қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш мумкин:

$$O_c = \frac{(0,50_n + 0,0_k) \sum O_m}{12}$$

¹Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти – (дарслик),-Т.: 2010 , 368 бет

Қишлоқ хўжалик фондларининг
туркумлаштирилиши

1-Чизма

Бунда O_c – асосий воситаларнинг йиллик ўртача қиймати; O_n – асосий воситаларнинг йил бошидаги (1 январдан) қиймати; O_k – асосий воситаларнинг йил охиридаги (31 декабр) қиймати; $\sum O_m$ – 1 январдан бошлаб асосий воситаларнинг ҳар ойнинг биринчи кунига қиймати.

Асосий воситаларнинг юқорида айтилган турларидан ташқари асосий воситаларнинг тугатиш қиймати ҳам бор. У ўзига асосий воситалар ҳисобидан чиқарилгандан кейин қоладиган металл, конструкцияга эҳтиёт қисмлар ва бошқаларни қамраб олади.

Эксплуатация жараёнида асосий воситалар аста-секин эскиради, ўзининг бошланғич сифати ва баҳосини йўқота боради (бинолар, тракторлар комбайнлар). Эксплуатация ҳамда атмосфера омиллари таъсирида асосий воситаларнинг эскириши физик эскириш номини олади.

Иқтисодиётда физик эскиришдан ташқари маънавий эскириш ҳам ҳисобга олинади. У икки турда бўлиши мумкин. Биринчи тартибдаги маънавий эскириш сменада меҳнат воситаси билан корхона харажатларни қисқартириш ва рақобатбардошлироқ маҳсулот ишлаб чиқариш маънан эскирган воситалар билан бажарила бошланади. Бундай ҳолларда корхоналарга эскирган меҳнат воситасини ҳисобдан чиқариш ёки сотиш ва уларнинг ўрнига маҳсулдорроғини сотиб олиш иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлади.

Иккинчи тартибдаги маънавий эскириш ишчилар учун қулай бўлган аввалги унумдорлик билан арзонроқ меҳнат воситаси ишлаб чиқарила бошланганда юз беради.

Эскирган асосий воситаларни тиклаш ва уларни янгиларига алмаштириш учун ҳар йили асосий воситаларнинг бир қисми ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига ўтказилади (иш ва хизматга). Асосий воситаларнинг ана шу қисми амортизация деб аталади.

Амортизация ажратмаларининг ўзига хослиги шундаки, у асосий воситаларнинг ҳақиқий эскириши асосида эмас, норматив (фойдали фойдаланиш муддати) бўйича ҳисобланади, яъни амортизация асосий воситаларнинг ҳақиқий эскиришини акс эттирмайди. Амортизацияни маҳсулот (иш ва хизмат) таннархига қўшиш маҳсулот (иш хизмат) реализациясидан тушган даромадни пасайтиради. Бироқ бу молиявий маблағларни чиқиб кетишига олиб келмайди. Чунки, амортизацияга ажратмалар корхонада қолади. Бинобарин ушбу пул маблағлари асосий воситаларнинг ҳар бир тури эскирганда маълум йилдан кейин уларни тиклаш учун ишлатилади, шунинг учун амортизация ҳам даромадга ўхшаб кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ва инвестициялар учун муҳим манба ҳисобланади.

Асосий воситаларнинг ҳисоби уларнинг фойдали фойдаланиш муддатига боғлиқ ҳолда 10 та тасниф гуруҳига бўлинадиган инвентор карточкаларида юритилади. Масалан, биринчи гуруҳ фойдали фойдаланиш муддати 1 йилдан икки йилгача бўлган асосий воситаларни; иккинчиси – 2 йилдан ортиқ уч йилгача; учинчиси – 3 йилдан ортиқ ва беш йилгача бўлган ва бошқаларни ўз ичига олади.

Асосий воситалар эксплуатация жараёнида узлуксиз ҳаракатда бўладилар. Асосий воситаларнинг бир қисми янгиланади, бошқа қисми фойдаланиш муддати тугагач ҳисобдан чиқарилади, айрим воситалар кераксизлиги учун сотилади ва бошқалар. Асосий воситаларнинг бу ҳаракати асосий капиталнинг такрор ишлаб чиқариш моҳиятининг белгилайди ва асосий воситаларнинг кўпайиши янгиланиши ва ҳисобдан чиқарилиши коэффициентлари билан изоҳланади.

Асосий воситаларнинг кўпайиши коэффиценти:

$$K_n = \frac{O_y - O_6}{O_6}$$

Бунда O_6 – йил бошига (1 январга) асосий воситаларнинг қиймати; O_k – йил якунида (31 декабр) асосий воситаларининг қиймати.

Асосий воситаларни янгилаш коэффиценти:

$$O_k$$

$$K_x = \frac{O_k}{O_b}$$

Бунда O_k – кирим қилинган асосий воситаларнинг қиймати.

Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш коэффициентини:

$$K_x = \frac{O_x}{O_b}$$

Бунда O_x – ҳисобдан чиқарилган асосий воситаларнинг қиймати.

Асосий воситалардан фойдаланишнинг ўртача муддати (йил):

$$O_T = \frac{O_y}{A}$$

Бунда O_y – асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати; A – амортизациянинг йиллик сўммаси.

Асосий воситаларнинг эскириш даражаси (%):

$$O_3 = \frac{O_b - O_y}{O_b} \times 100$$

Бунда O_3 – асосий воситаларнинг эскириш қийматисиз қиймат.

Асосий воситаларнинг кўпайиш қиймати таҳлил қилинаётган даврда асосий капиталнинг ортишини изоҳлайди. Янгилаш коэффициенти ишлаб чиқаришга янги асосий воситалар киритилганини акс эттиради. Кўпайиши ва янгиланиш коэффициентлари бири-бирига тўғридан-тўғри пропорционал боғлиқликда бўлади. Кўпайиш коэффициенти қанча юқори бўлса, янгиланиш коэффициенти ҳам шунчалик юқори бўлади ва аксинча. Ҳисобдан чиқариш коэффициенти хўжаликда асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши суръатини кўрсатади.

Асосий воситалардан фойдаланишнинг ўртача муддати хўжаликда амортизация фонди ҳисобига неча йилда асосий воситалар янгиланиши мумкинлигини, яъни норматив бўйича асосий воситаларнинг хизмат кўрсатиш муддатини кўрсатади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг асосий воситалар билан таъминланганлик даражаси фонд ва асбоб-ускуналар билан таъминланганлик кўрсаткичлари билан белгиланади. Фонд билан таъминланганлик деганда асосий ишлаб чиқариш воситаларининг қишлоқ хўжалигининг ер сув майдонига (1 га ёки 100 га) ўртача йиллик қийматининг нисбати тушунилади. Асбоб ускуналар фонди билан таъминланганлик ўртача йиллик бир ишчига қанча асосий ишлаб чиқариш воситаси тўғри келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун бир неча йил ҳисоблаб чиқилади.

Фонд билан таъминланганлик (минг сўм/киши)

$$\Phi_o = \frac{O_c}{P_{cx}}$$

Бунда O_y – асосий ишлаб чиқариш воситаларининг ўртача йиллик қиймати; P_{cx} – қишлоқ хўжалигининг ер майдони, га.

Асбоб-ускуна фонди билан таъминланганлик (минг сўм/киши).

$$A_y = \frac{O_y}{I_y}$$

Бунда I_y – ишчиларнинг йиллик ўртача сони.

Мисол. Хўжаликда асосий турдаги фаолиятнинг (қишлоқ хўжалигига доир) асосий ишлаб чиқариш воситаларнинг йиллик ўртача қиймати 89492 минг сўм.дан иборат бўлди. Қишлоқ хўжалик экин майдони 5686 га ўртача йиллик ишчилар сони 387 киши, Фонд билан ҳамда асбоб-ускуналар фонди билан таъминланганликни ҳисоблаймиз.

$$\Phi_T = \frac{89492}{5686} = 15,7 \text{ минг сўм/га};$$

$$\Phi_T = \frac{89492}{387} = 231,2 \text{ минг сўм/киши};$$

Асосий ишлаб чиқариш воситаларида фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги асосий ишлаб чиқариш воситаларининг ўртача йиллик фонд унумдорлиги фонд сиғими ва 1 сўм.га олинган даромад сўммаси бўйича аниқланади.

Фонд унумдорлиги асосий ишлаб чиқариш воситаларининг 1 сўм.га қанча ялпи маҳсулот (товар) ишлаб чиқарилишини кўрсатади. Шу билан бирга агар ҳисоб-китоб қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулотлари бўйича олиб борилса, унда асосий ишлаб чиқариш воситаларининг ўртача йиллик қиймати фаолиятнинг асосий тури бўйича (қишлоқ хўжалик бўйича) олинади. Агар ҳисоб-китоб товар маҳсулотлари бўйича бажарилса, унда ҳамма ўртача йиллик асосий ишлаб чиқариш воситалари ҳисобга олинади.

Фонд қайтими

$$\Phi_k = \frac{\text{ЯМ}}{O_y}$$

Бунда ЯМ - ялпи маҳсулотнинг қиймати;

Фонд сиғими-фонд қайтимининг тескари кўрсаткичи. У 1 сўм. Ялпи ёки товар маҳсулоти ишлаб чиқариш учун қанча асосий восита талаб қилинишини кўрсатади.

Фонд сиғими

$$\Phi_c = \frac{O_y}{\text{ЯМ}}$$

Ўртача йиллик асосий ишлаб чиқариш воситаларининг 1 сўм.га олинган даромадлари сўммаси:

$$O_m = \frac{M_d}{O_y}$$

Бунда M_d – маҳсулот (иш хизмат) реализациясидан даромад.

3. Қишлоқ хўжалигида айланма фондлар (воситалар) ва уларнинг иқтисодий аҳамияти.

Айланма воситалар деганда ишлаб чиқариш даврида бир марта иштирок этадиган ва ўз қийматини тўлиғича тайёр маҳсулот таннархига ўтказувчи моддий-пул маблағларининг йиғиндиси тушунилади.

Айланма воситалар меҳнат предметларига киради. Асосий воситалардан фарқли равишда улар ҳар бир ишлаб чиқариш жараёнида нафақат тўлиқ сарфланади, шунингдек, ўзининг дастлабки моддий-натурал шаклини ўзгартиради ҳам. Ишлаб чиқариш жараёнида айланма воситалар мунтазам ҳаракатда бўлади. Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даври айланма ҳаракатни яқунлайди. Айланма воситаларнинг айланиши уч босқичдан иборат: пулга, ишлаб чиқаришга ва товарга оид.

Пулга оид босқичда пул маблағлари зарур моддий айланма воситаларни сотиб олиш учун (уруғлик, ем, ёнилғи-мойлаш материаллари қайта ишлаш учун ҳам ашёлар ва бошқалар) молиялаштирилади.

Ишлаб чиқаришга оид босқичда сотиб олинган моддий айланма воситалар ёрдамида тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни юз беради. Товарга оид босқичда тайёр маҳсулот

реализация қилинади. Реализациядан олинган тушум (пул шакли) янги ишлаб чиқариш даврининг бошланиши бўлади.

Айланма фондларга (восита) қуйдагилар киради:

Айланма восита (маблағ) лар ,ишлаб чиқариш айланма восита (маблағ)лари, ишлаб чиқариш захиралари, таралар ва тарали материаллар, қурилиш материаллари, Инструментлар, хўжалик инвентар жихозлар, уруғлик ва экиладиган материаллар, ўғитлар ва захарли химикатлар, ем-хашак, ёқилғи ва мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, бўрдоқига боқилаётган чорва моллари , тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари, муомаладаги фондлар, тайёр маҳсулот , пул маблағлари, юкланган товарлар, ҳисоб-китобдаги восита (маблағ)лар.

Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш кўпгина омилларга, биринчи навбатда айланма маблағларнинг айланишига боғлиқ.

Айланма маблағларнинг айланиши, деганда айланма маблағларнинг тўлиқ айланиш даври-пул ишлаб чиқариш шаклидан, тайёр товар маҳсулотларини чиқариш ва уларни реализация қилгунга қадар бўлган давр (пул маблағлари келиб тушиши) тушунилади.

Айланма маблағларнинг айланиши қуйидаги кўрсаткичлар билан аниқланади: айланма маблағлар айланишининг коэффиценти, бир айланишнинг узунлиги (давомийлиги), айланма маблағларнинг бўшатилиши ёки уларга қўшимча талаб.

Айланма маблағларнинг айланиш коэффиценти:

$$A_{\text{ай}} = \frac{A_{\text{с}}}{A_{\text{к}}}$$

Бунда $A_{\text{с}}$ – айланиш сўммаси; $A_{\text{к}}$ – айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати (айланма маблағларнинг ўртача қолдиғи).

Саноат корхоналарида шунингдек, ёрдамчи саноат ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалиги ташкилотлари соҳаларида айланма сўммаси товар маҳсулотлари қийматига мос келади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича айланма сўммаси маҳсулот (иш хизмат) реализациясидан олинган сўммага мос келмайди. Бу шу билан изоҳланадики, товар маҳсулотларга бир қисм ҳисобдан чиқарилган асосий воситалар (асосий подадан чорва молини чиқариш) ўтади ва аксинча ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг бошқа қисми ғуножинлари асосий подага ўтади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича айланма сўмма маҳсулот (иш хизмат) нинг реализациясидан кейинги тушумидан асосий подага ўтказилган ёш чорва молининг қиймати чегирилиб олинади яъни асосий подадан чиқарилган ва реализация қилинган чорва молидан иборат бўлади.

Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати нормаланадиган айланма маблағ бўйича ҳисобланади ва қуйидаги формула билан аниқланади.

$$A_{\text{к}} = \frac{(0,5A_{\text{йк}} + 0,5A_{\text{йо}}) + \sum A_{\text{кс}}}{12}$$

Бунда $A_{\text{йк}}$ – айланма воситаларнинг йил бошидаги (1 январга) қиймати; $A_{\text{йо}}$ – айланма воситаларнинг йил охирига (31 декабрга) қиймати; $\sum A_{\text{кс}}$ – қолган ойларнинг биринчи кунига (февралдан бошлаб) айланма воситалар қиймати сўммаси.

Баъзи иқтисодий адабиётларда муаллифлар айланма маблағларнинг айланма коэффиценти ўрнига айланмадаги маблағлар устамаси коэффиценти – катталикини айланма маблағлар айланишининг тескари коэффиценти ҳисоблашни тавсия қиладилар.

$$A_{\text{ай}} = \frac{A_{\text{к}}}{A_{\text{с}}}$$

Айланма маблағларнинг айланиш коэффиценти қанча юқори бўлса, айланма маблағлардан шунчалик самаралироқ фойдаланилади ва аксинча айланмадаги юклама

коэффициенти қанчалик кам бўлса, айланма маблағдан шунчалик самаралироқ фойдаланилади.

Айланма маблағдан фойдаланишнинг навбатдаги муҳим кўрсаткичи қуйидаги формула билан аниқланадиган битта айланма воситанинг айланиш давомийлиги (A_d кун) дир.

$$A_d = \frac{K_c}{A_{ай}}$$

Бунда K_c - кўрилатган даврдаги кунлар сони (одатда 365 кун).

Айланма маблағни иқтисод қилиш сўммаси (мутлоқ ёки нисбий озод қилинган) ёки уларни қўшимча жалб этиш (ортиқча харажат) сўммаларини қуйидаги формула бўйича ҳисоблайдилар:

$$A_{й} = \frac{A_{хс}}{K_c} \left[\frac{A_{хк} K_c}{A_{бс}} - \frac{A_{ук} K_c}{A_{бс}} \right]$$

Бунда $A_{й}$ – айланма маблағлар иқтисоди (ортиқча сарфи); $A_{хс}$ ҳақиқий айланма сўммаси; $A_{хк}$ – айланма маблағларининг ҳақиқий ўртача йиллик қиймати; $A_{ук}$ – базис йили (ёки режаси) да айланма маблағларининг ўртача йиллик қиймати; $A_{бс}$ – базис йили (ёки режаси) нинг айланмаси сўммаси.

Кўриб чиқилган кўрсаткичлардан ташқари, шунингдек айланма маблағлардан фойдаланиш рентабеллиги даражасини ҳам аниқлайдилар (%):

$$P_d = \frac{M}{A_k} \times 100$$

Бунда M – маҳсулот (иш хизмат) ни реализация қилингандан олинган даромад; A_k – айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий айланма маблағ билан таъминланганлиги моддий айланма маблағларнинг мавжудлиги $A_{мм}$ ва уларга бўлган норматив эҳтиёж ($A_{мэ}$) орасидаги ўзаро нисбат акс этадиган моддий таъминланганлик коэффициенти билан аниқланади:

$$A_{мтк} = \frac{A_{мм}}{A_{мэ}}$$

Ушбу коэффициент ёрдамида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий ресурслар ва уларнинг алоҳида турлари (масалан, уруғлар, ем-хашак, ўғит) билан таъминланганлигини аниқлаш мумкин.

Айланма маблағларнинг айланиш коэффициенти ўзида B маҳсулотни реализация қилишдан тушган пул тушуми ва асосий подага ўтказилган ёш мол M нинг қиймати, C асосий подадан сотилган қорамол баҳосини чиқариб ташлангандаги йилига қолган қолдиқ айланма маблағ $A_{мак}$ ни кўрсатади:

$$A_{мк} = \frac{B+M-C}{A_{мак}}$$

Амалиётда кўпинча айланма маблағларнинг айланиш коэффициентини маҳсулот реализация қилингандан, айланма маблағларнинг ўртача қолдиғига пул тушумининг нисбати сифатида қаралади:

$$A_{мк} = \frac{B}{A_{мак}}$$

Айланиш коэффициенти корхона айланма маблағларини маълум давр (йил) даги айланишлар сонини аниқлайди ёки 1 сўм. айланма маблағга тўғри келадиган айланма

маблағ бирлигига маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсишига ёки ушбу маҳсулот ҳажми камроқ айланма маблағ талаб қилишига олиб келади. Бинобарин, ушбу шарт бўйича айланиш коэффиценти қанча юқори бўлса, айланма маблағдан шунчалик самаралироқ фойдаланилади.

Айланмадаги маблағларнинг таъминланганлик коэффиценти – айланишнинг тескари (акс) коэффицентиға кўрсаткичдир. У маҳсулот реализациясидан тушган фойданинг бирлигига (1 сўм) аванслаштириладиган айланма маблағлар сўммасини изоҳлайди. Бошқача айтганда коэффицент ўзида реализация қилинган маҳсулот бирлигига айланма маблағлар сарфини ифодалайди:

$$A_k = \frac{A_{\text{мак}}}{B}$$

Айланмада маблағларнинг иш билан таъминланганлик коэффиценти қанча кам бўлса, айланма маблағлардан шунчалик самаралироқ фойдаланилади.

Битта айланманинг айланиши давомийлиги корхонаға унинг айланма маблағи маҳсулот рализациясидан фойда кўринишида қандай муддатда қайтишини кўрсатади:

$$K_c = \frac{365}{A_{\text{МК}}}$$

Бир марта айланиш давомийлигининг қисқариши айланма маблағлардан фойдаланиш яхшиланганлигини кўрсатади.

Айланма маблағлар айланишининг тезлашуви ҳам уларни айланишдан мутлоқ ёки нисбий бўшаши бўйича аниқланади. Мутлоқ бўшаши деганда айланма маблағлар сўммасини жорий йилда ўтган йилдагига нисбатан пасайганлиги, шу билан бирга шу ҳажмда маҳсулот реализацияси ёки унинг кўпайганини билдиради.

Сотув ҳажмининг ўсиш суръати айланма маблағларнинг ўсиш суръатидан ўтиб кетганда нисбий бўшаши пайдо бўлади. Бундай ҳолатларда айланма маблағнинг кичик ҳажми билан катта реализация таъминланади.

Айланишнинг тезлашуви ҳисобига бўшаган айланма маблағлар қуйидаги формула бўйича ҳисобланади, сўм:

$$A_T = \frac{X_d (T_6 - T_0)}{365}$$

Бунда X_d – ҳисобот даврида маҳсулот реализациясидан тушган даромад, сўм.; мос равишда бир айланма айланишнинг ўртача давомийлиги кунлар.

Агар корхонада айланма маблағларнинг айланиши секинлашгани кузатилса ($T_0 > T_6$) олинган манфий катталик секинлашгани ҳисобига қўшимча айланма маблағга бўлган талабда акс этади.

Айланма маблағлардан фойдаланишнинг муҳим кўрсаткичларидан бири маҳсулотларнинг моддий сиғимидир. У моддий айланма маблағлардан фойдаланиш даражасини изоҳлайди. Моддий сиғим қишлоқ хўжалик маҳсулот бирлиги ишлаб чиқаришда қанча моддий ресурслардан фойдаланилганлигини кўрсатади. У моддий харажатларнинг ялпи маҳсулотга нисбати билан аниқланади:

$$M_c = \frac{M_p}{ЯМ}$$

Маҳсулотнинг моддий сиғими пасайиши моддий айланма маблағлардан оқилона фойдаланганлик ишлаб чиқариш самарадорлиги ошганига гувоҳлик беради.

Асосий ишлаб чиқариш ва айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини умумлаштирувчи кўрсаткич – даромад нормаси.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида айланма маблағларнинг алоҳида элементларидан фойдаланишнинг самарадорлигини характерловчи қўшимча кўрсаткичлар сифатида 1

гаэкин ерига йиғилган ҳосил бирлигини маҳсулот бирлигини ишлаб чиқиш (етиштириш)
га ем-хашак харажатлари ишлатиб юборилган эҳтиёт қисмлар сўммаси,
механизацияланган иш бирлигига сарфланган ёқилғи ва мойлаш материаллари 1 шартли
эт.га.га ёқилғи сарфи ва бошқалар киради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
I. Ўзбекистон республикаси қонунлари.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 40 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрирда)// Халқ сўзи. – 15 октябрь 2004 йил
3. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлар.- Т.:Ўзбекистон. 1992. – 19 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”// Ж. Солиқ тўловчи журнали. 1998. № 7 – 8. – 12 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни. //Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. 1-қисм. – Т.: Шарқ 1998.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги қонуни. // Халқ сўзи. 6 июн 1998 йил.

II.Президент фармонлари ва ВМнинг қарорлари.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги Фармони. // Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асослари.– Т.: Фан. 2003. – 7б.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги Фармони. // Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асослари. – Т.: Фан. 2003. – 12 б.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 30 октябрдаги “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 476-сонли қарори.// Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асослари. – Т.: Фан. 2003. – 41 б.

III. Ўзбекистон республикаси Президентининг асарлари.

10. Каримов И.А. 2012 йил ватанимиз тарақиётини янги босқичга кўтариладиган йил бўлди Ўзбекистон Республикаси И.А.Каримовнинг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистоннинг ижтимоий иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси// Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь, № 14 (5434).
11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2013-йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014-йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган вазирлар маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. Т., 18.01.2014 йил.
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2015 йил 17-январ
13. Каримов И.А.Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2010. – 56 бет.
14. Каримов И.А.. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тарақиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим

устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 бет.

15. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг БМТ саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи. Халқ сўзи, 20.09.2010й

16. Каримов И.А. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари”. Т.: Ўзбекистон. 2009й.

17. Каримов И.А. ”Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш-давр талаби”. “Халқ сўзи”. 14 февраль 2009 й.

IV. Дарслик ва ўқув қўлланмалар

18. Фармонов Т.Х. Фермер хўжаликларини ривожлантириш истикболлари. – Т: Янги аср авлоди, - 2004. – 143 б.

19. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси. 2004.- 304 б.

20. Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. Дарслик. Т.: Extremum Press, 2011. – 416 б.

21. Салимов Б.Т. ва б. Дехкон ва фермер хўжаликлари иқтисоди. – Тошкент: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси. 2004.–106.

V. Статистик маълумотлар

22. Инвестиции республики Узбекистан 2013. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2014. – 148 с

23. Сельское хозяйство республики Узбекистан 2009-2013. Статистический сборник. - Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2014. – 156 с.

24. Миришкор тумани “Турдиали бобо” фермер хўжалигининг йиллик ҳисоботлари

VI. Интернет маълумотлари

1.http://www.usda_programs

2.<http://www.iuf.ru/>

3.<http://geliopax.tele-kom.ru>

<http://www.usaidmicro.org>